

An Analytical Review of the Conflict Between the Narration “Indeed, the Pillar of Religion ... is the Common People of the Ummah” and the Verse “And if you obey most of those upon the earth, they will mislead you from the way of Allah.”

Ali Jalaecian^{*}, Seyyed Mahmoud Marviyan Hosseini^{}**

Mohammad Ali Alipour^{*}**

Abstract

The narration “Indeed, the pillar of religion is the common people of the Ummah”, a passage from Letter 53 of Nahj al-Balagha, emphasizes the necessity of trusting and relying on the people in society. This seems to be in conflict with the Qur’anic verse “And if you obey most of those upon the earth, they will lead you astray from the way of Allah” (Qur’an 6:116), which negates obedience to the majority. Although Qur’anic exegeses have explained the verse itself, they have not addressed its apparent conflict with trusting the people and obeying the majority. This study seeks to examine, using a descriptive–analytical method, the contradiction between this passage from Letter 53 of Nahj al-Balagha and verse 116 of Surah al-An‘am. The article’s finding is that the narration “Indeed, the pillar of religion...” pertains to social issues, highlighting the importance of people’s presence in advancing governance and confronting the enemy—an asset that officials can effectively use to achieve religious and logical objectives with the backing of devout, guardianship-oriented citizens. In contrast, the verse “And if you obey most of those upon the earth...” pertains to religious and doctrinal issues, warning

^{*} Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, jalaeyan@razavi.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, marviyan.m@gmail.com

^{***} Level 4, Seminary of Khorasan, Mashhad, Iran Iran (Corresponding Author), mohammad.a.a1367@gmail.com
Date received: 21/11/2024, Date of acceptance: 23/02/2025

against blind imitation of the behavior of the majority of disbelievers and heedless believers. The verse cautions officials not to disregard divine commands in order to please such groups or to obey them.

Keywords: Trust in People, Consultation with People, Trust in God, Social Capital, Social Participation.

Introduction

One of the important topics in religious and social studies is the position and role of the people in preserving the stability of religion and guiding society. In this regard, the narration “Indeed, the pillar of religion is the common people of the Ummah” emphasizes the essential role of the people in safeguarding and supporting the religion. This narration indicates that society forms the main pillar of religion, and reliance on the general public plays a key role in religious and social matters. The context of this part of Letter 53 concerns an explanation of the status of the elite and the masses, where Imam ‘Alī (a) states that the elite and those close to power are often a heavy burden on the ruler during comfort and ease, and when hardship arises, they are the least willing to offer help. They dislike fair judgment concerning themselves, demand persistently from the ruler, show the least gratitude when given, are slowest to accept excuses when denied, and possess little patience in facing life’s hardships. He then continues regarding the masses: “But the pillars of religion, the majority of Muslims, and the equipment against the enemies are the general public. Therefore, your attention toward them should be greater, and your inclination toward them stronger.”

On the other hand, the verse “And if you obey most of those upon the earth, they will lead you astray from the way of Allah” (Qur’an 6:116) warns against following the majority, presenting it as a cause of deviation from God’s path. The context of the verse is an admonition to the Prophet Muḥammad (ﷺ) and the believers that the criterion for guidance is not the majority of people, but rather adherence to divine revelation. The preceding verses stress that most people—even when faced with the clearest miracles—do not believe due to following desires and conjecture. This verse states that if one obeys the majority who act on speculation and selfish desires, one will be led astray from God’s way. Subsequent verses reinforce this notion, emphasizing that God is more knowledgeable than anyone regarding the paths of guidance and misguidance. Thus, the verse strongly underlines the necessity of following revelation and reason in the face of public pressure or popular demand.

In Islamic history, the Prophet Muḥammad (ﷺ) and Imam ‘Alī (a) established the foundations of participatory governance by trusting and consulting the people. The Prophet often consulted his companions on various matters, and Imam ‘Alī (a), during his caliphate, paid particular attention to the opinions and needs of the people and valued their active participation in governance.

At first glance, these two propositions appear contradictory: on one hand, the Islamic narration introduces trust in the general public as a foundation for sustaining religion, and on the other, the Qur’anic verse views following the majority as a source of misguidance. This contradiction raises a fundamental question: does trusting the people mean obeying the majority, or are these two concepts distinct?

The main research question here is whether there is a conflict between the narration “Indeed, the pillar of religion... the common people of the Ummah” and the verse “And if you obey most of those upon the earth, they will lead you astray from the way of Allah”. If such a conflict exists, what is the solution to reconcile them?

The subsidiary questions involve determining the precise meaning of the verse under study in the words of Qur’anic exegetes and clarifying the exact meaning of the narration according to the viewpoints of great religious scholars.

Materials & Methods

Linguistically, ta’āruḍ (conflict) means for two things to oppose or confront each other. (Ibn Fāris, 1378 [1999], Vol. 4, p. 272) In the terminology of uṣūl al-fiqh (principles of jurisprudence), ta’āruḍ refers to the situation where the purport of two or more pieces of evidence is incompatible, such that they are mutually contradictory or cannot both be true at the same time. (Ākhūnd Khorāsānī, 1386 [2007], Vol. 2, p. 376; Ansārī, Shaykh Murtadā, 1394 [2015], Vol. 1, p. 750; ‘Abd al-Karīm Ḥā’irī Yazdī, 1368 [1989], Vol. 2, p. 637; Muḥammad Riḍā Muẓaffar, 1395 [2016], Vol. 2, p. 186)

In cases of conflict between two or more evidences, Shia uṣūlīs proceed as follows: first, they attempt to resolve the apparent contradiction through ‘urfī (contextual or reasonable) reconciliation. If such reconciliation is not possible, the stronger (more authoritative) evidence is adopted and the weaker is set aside. If neither outweighs the other (ta’ādul al-adillah — balance of evidences), then either the principle of “choice” (takhyīr) or “fall-out” (tasāquṭ) is applied, depending on the specific scholarly opinion. (Muḥammad Rishād, 1367 [1988], p. 298)

Discussion & Result

The narration “Indeed, the pillar of religion is the common people of the Ummah” addresses the role of the people in social affairs and demonstrates the great significance of their effective presence in political and social matters. It emphasizes the necessity of popular participation in the mechanisms of governance and in standing firm against enemies. Based on this narration, officials can, by relying on the support of the people and utilizing their strong faith and commitment to wilāyah (guardianship), advance the state’s rational and religious objectives. Such participation not only strengthens the government but also paves the way for the development and progress of the Islamic society.

In contrast, the verse “And if you obey most of those upon the earth...” addresses religious and doctrinal matters, underscoring the importance of vigilance when choosing role models for imitation. It warns officials to avoid blindly following the majority, who may be steeped in ignorance or disbelief. Uninformed imitation of the behavior and beliefs of the majority—without regard to religious values and norms—can lead to intellectual and spiritual deviation. This verse thus cautions against sacrificing religious principles in response to social pressure or populist tendencies.

Within this framework, officials must, on the one hand, harness the social potential of public participation to advance religious and state goals, and on the other, guard against succumbing to the influence of an uninformed majority in ways that undermine religious legitimacy and doctrinal integrity. Holding these two concepts together enables both leadership and the Islamic community to achieve a sustainable balance between social engagement and religious adherence.

From this comprehensive perspective, these two religious teachings reveal that building a dynamic society aligned with Islamic principles requires not only valuing active citizen participation across different fields but also avoiding irrational and uninformed majority-driven trends that could lead to deviation. Striking this balance results in a cohesive, resilient, and faith-centered society—one capable of confronting challenges and crises while effectively progressing toward development and spiritual elevation.

Conclusion

The findings of this study can be summarized as follows:

The conclusion of this research shows that a correct understanding of narrations and Qur'anic verses plays a key role in applying religious teachings to social and political governance.

While the narration "Indeed, the pillar of religion is the common people of the Ummah" emphasizes the importance of utilizing public consensus and the people's capacities in supporting religious objectives, the verse "And if you obey most of those upon the earth, they will lead you astray from the way of Allah" warns against being influenced by incorrect beliefs stemming from majority trends.

According to Islamic teachings, societal issues must be addressed with the active presence of the people. Without public participation, achieving substantial success in an Islamic government is not possible. Entrusting national affairs to the people in various sectors can also lighten the burden on statesmen, allowing them to focus primarily on supervisory duties.

Entrusting affairs to and relying on devout believers in no way conflicts with refraining from obedience to a corrupt majority. On the contrary, there is a strong correlation between delegating responsibilities to the faithful and confronting hostile enemies. Government leaders must, while cooperating with the believing community, remain vigilant against the schemes and deceptions of evildoers and avoid any obedience to adversaries.

Therefore, officials and leaders of society should intelligently combine these two teachings in such a way that they benefit from popular support while also safeguarding religious commands from distortion and deviation. This dual approach requires deep interpretation and careful consideration in social decision-making and policy-forming.

Bibliography

Qur'an al-Karim

Nahj al-Balagha

Ābrāhām Harold Maslow. (2002/1381 SH). *Living Here and Now: The Art of Transcendent Living*. Sherkat-e Nashr-e Farraravān.

Ākhūnd Khorāsānī. (2007/1386 SH). *Kifāyat al-Uṣūl*. Dār al-Fikr.

Āqā Bozorg Ṭīhrānī. (2020/1399 SH). *al-Dhari'ah*. Bunyād-e Pajooeshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavī.

Āyat Qanbarī. (2004/1383 SH). *The Role of Elites and Masses in the Islamic Revolution*. Huṣūn.

Ibn Abī al-Ḥadīd. (2025/1404 AH). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Dār Ihya' al-Kutub al-'Arabiyya | Maktabat Āyatollah al-'Uzmā al-Mar'ashī al-Najafī.

- Ibn Abī Jumhūr. (2024/1403 AH). ‘Awālī al-La’ālī. ‘Irāqī.
- Ibn Fāris, Aḥmad ibn Fāris. (1999/1378 SH). Ma‘jam Maqāyīs al-Lughah. (‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn). Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyya | Maktab al-‘E‘lām al-Islāmī. Markaz al-Nashr.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1988/1408 AH). Lisān al-‘Arab. Dār al-Fikr li-l-Ṭibā‘ah wa-l-Nashr wa-l-Tawzī‘ | Dār Ṣādir.
- Ibn Shu‘bah, Ḥasan ibn ‘Alī. (1984/1404 AH). Tuḥaf al-‘Uqūl. (‘Alī Akbar Ghafārī). Jamā‘at al-Mudarrisīn fī-l-Ḥawzah al-‘Ilmiyyah bi-Qom. Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ibn ‘Ashūr, Muḥammad Ṭāhir. (1999/1420 AH). Tafsīr al-Taḥrīr wa-l-Tanwīr. Mu‘assasat al-Tārīkh al-‘Arabī.
- Ibn Maytham. (2011/1390 SH). Sharḥ Nahj al-Balāgha Ibn Maytham. Bunyād-e Pajooreshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Raḥavī.
- Aḥmad ibn ‘Alī Najāshī. (1987/1407 AH). Rijāl al-Najāshī. Shubayrī Zanjanī.
- Aḥmad Miyānjī. (2005/1426 AH). Makātīb al-A‘immah. Dār al-Ḥadīth.
- Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad. (2003/1382 SH). Tahdhīb al-Lughah. (Fāṭimah Muḥammad Aṣlān, ‘Abd al-Karīm Ḥāmid, ‘Umar Salāmī). Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Esmā‘īl Shīr ‘Alī. (2022/1401 SH). Conceptualization of Popularizing Governance. Hokmrānī-ye Muta‘ālī.
- Imam Khomeinī. (2013/1434 AH). Taḥrīr al-Wasīlah. Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār al-Imām al-Khomeinī.
- Imam Khomeinī. (2010/1389 SH). Ṣaḥīfah-ye Imām. Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār al-Imām al-Khomeinī.
- Anṣārī, Shaykh Murtaḍā. (2015/1394 SH). Farā‘id al-Uṣūl. Matbū‘āt-e Dīnī.
- Bahman Khosravīpour. (2019/1398 SH). The Role of NGOs in Sustainable Rural Development. Geography and Human Relations.
- Tha‘labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (2002/1381 SH). al-Kashf wa-l-Bayān. (Abū Muḥammad Ibn ‘Ashūr & Naẓīr Sā‘idī). Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- John Field. (2009/1388 SH). Social Capital. Kavīr.
- Ja‘far Beykzād. (2011/1390 SH). Social Capital: The Birthplace of Intellectual Capital. Kār wa Jāme‘eh.
- Ja‘far Subḥānī. (1997/1376 SH). al-Mūjaz fī Uṣūl al-Fiqh. Mu‘assasat Ta‘līmātī wa Taḥqīqātī Imām Ṣādiq (a).
- Jauharī, Ismā‘īl ibn Ḥammād. (1990/1369 SH). al-Ṣiḥāḥ. (Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār). Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn.
- Ḥusayn Būrujirdī. (2007/1386 SH). Jāmi‘ Aḥādīth al-Shī‘ah. Enteshārāt Farhang-e Sabz.
- Ḥaqqī, Ismā‘īl ibn Muṣṭafā. (1979/1400 AH). Tafsīr Rūḥ al-Bayān. Dār al-Fikr.
- Ḥuwayzī, Ibn Jum‘ah. (2004/1383 SH). Tafsīr Nūr al-Thaqalayn. Esmā‘īlīān. and so forth for the remaining Persian and Arabic references in your list.

97 Abstract

Web Source

<https://farsi.khamenei.ir/>

International Academic References

Bourdieu, P. (1983). The Forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.

Creighton, J. (2005). *The Public Participation Handbook: Making Better Decisions through Citizen Involvement*. San Francisco: Jossey-Bass.

Lerner, D. (1964). *The Passing of Traditional Society*. New York: The Macmillan Company.

Hou, J., Walsh, P. P., & Zhang, J. (2015). The dynamics of human development index. *The Social Science Journal*, 52(3), 331–347.

Pollach, I. (2021). The diffusion of management fads: A popularization perspective. *Journal of Management History*, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/JMH-11-2020-0072>

If you want, I can convert this full bilingual bibliography into APA 7th edition with uniform transliteration and English translations for Persian titles so that it is publication-ready.

بررسی تحلیلی تعارض روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ ... الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ» با آیه «وَإِنْ تُطِيعَ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ»

علی جلائیان*

سید محمود مرویان**، محمد علی علیپور***

چکیده

روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ» که فرازی از نامه ۵۳ نهج‌البلاغه است که لزوم اعتماد و تکیه به مردم در جامعه را بیان می‌کند با آیه «وَإِنْ تُطِيعَ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» که آیه ۱۱۶ سوره انعام است و اطاعت از اکثریت مردم را نفی می‌کند، در تعارض است. گرچه تفاسیر به تبیین آیه پرداخته‌اند ولی به تبیین تعارض آن با اعتماد به مردم و اطاعت از اکثریت نپرداخته‌اند. این پژوهش تلاش دارد که تعارض بین این فراز از نامه ۵۳ نهج‌البلاغه با آیه ۱۱۶ سوره مبارکه انعام را به روش توصیفی-تحلیلی بررسی کند. دستاورد مقاله این است که روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ» دلالت بر مسائل اجتماعی دارد و بر اهمیت حضور مردم در پیشبرد حکومت و مقابله‌ی با دشمن اشاره دارد که مسئولان می‌توانند از آن ظرفیت، به خوبی بهره ببرند و اهداف منطقی و دینی را به پشتوانه‌ی مردم متدین ولایت مدار محقق کنند. اما آیه‌ی «وَإِنْ تُطِيعَ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ» دلالت بر مسائل دینی و اعتقادی دارد و به منظور جلوگیری از تقلید کورکورانه از رفتار اکثریت کافر و مومنان ناآگاه و غافل هشدار می‌دهد. این آیه مسئولان را برحذر می‌دارد تا مبدا برای خوش‌آیند آنها، دستورات دینی را نادیده گرفته و از ایشان اطاعت کنند.

کلیدواژه‌ها: اعتماد به مردم، مشورت با مردم، اعتماد به خدا، سرمایه اجتماعی، مشارکت اجتماعی.

* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران، jalaeyan@razavi.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران، marviyan.m@gmail.com

*** سطح ۴ حوزه علمی خراسان، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، mohammad.a.al367@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

۱. مقدمه

یکی از مباحث مهم در مطالعات دینی و اجتماعی، جایگاه و نقش مردم در استواری دین و هدایت جامعه است. در این زمینه، روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ» بر نقش اساسی مردم در حفظ و حمایت از دین تأکید دارد. این روایت نشانگر این است که جامعه، ستون اصلی دین بوده و تکیه بر عموم مردم در مسائل دینی و اجتماعی نقش کلیدی ایفا می‌کند. سیاق این بخش از نامه ۵۳ در مورد تبیین جایگاه خواص و عوام است که حضرت می‌فرماید: خواص و نزدیکان کسانی هستند که به هنگام فراخی و آسایش بر دوش والی باری گران اند و چون حادثه‌ای پیش آید کمتر از هر کس به یاریش برخیزند و خوش ندارند که به انصاف در باره آنان قضاوت شود. اینان همه چیز را به اصرار از والی می‌طلبند و اگر عطایی یابند، کمتر از همه سپاس می‌گویند و اگر به آنان ندهند، دیرتر از دیگران پوزش می‌پذیرند و در برابر سختیهای روزگار، شکیبایشان بس اندک است. و بعد در ادامه در مورد عوام می‌فرماید: اما ستون دین و انبوهی مسلمانان و ساز و برگ در برابر دشمنان، عامه مردم هستند، پس، باید توجه تو به آنان بیشتر و میل تو به ایشان افزونتر باشد.

از سوی دیگر، آیه «وَإِنْ تَطْعُ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» (سوره انعام، آیه ۱۱۶) نسبت به پیروی از اکثریت هشدار داده و آن را عامل گمراهی از راه خدا معرفی می‌کند. سیاق آیه هشدار به پیامبر اکرم ﷺ و مؤمنان آمده که معیار هدایت، اکثریت مردم نیست، بلکه پیروی از وحی الهی است. آیات پیش از آن تأکید می‌کنند که بیشتر مردم در برابر روشن‌ترین معجزات به دلیل پیروی از هوای نفس و گمان، ایمان نمی‌آورند. این آیه بیان می‌کند که اگر از اکثریت مردم که بر اساس گمان و خواسته‌های نفسانی عمل می‌کنند اطاعت شود، انسان از راه خدا گمراه می‌شود. آیات بعدی نیز این معنا را تقویت می‌کنند و می‌گویند که خدا آگاه‌تر از همه به راه هدایت و گمراهی است. بنابراین، این آیه در بستر خود تأکیدی قاطع بر لزوم تبعیت از وحی و عقل در برابر فشار یا خواست عمومی است.

در تاریخ اسلام، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام با اعتماد به مردم و مشورت با آنان، پایه‌های حکومت‌های مردمی و مشارکتی را بنا نهادند. پیامبر در بسیاری از مواقع با اصحاب خود مشورت می‌کرد و امام علی علیه السلام نیز در دوران خلافت خود، به نظرات و نیازهای مردم توجه ویژه‌ای داشت و به مشارکت فعال آنان در امور حکومت اهمیت می‌داد.

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أئمة عباد الدين... (علی جلائان و دیگران) ۱۰۱

در نگاه نخست، به نظر می‌رسد این دو گزاره در تعارض هستند؛ از یک سو، روایت اسلامی اعتماد به عموم مردم را عامل قوام دین معرفی می‌کند و از سوی دیگر، آیه قرآن پیروی از اکثریت را مایه گمراهی می‌داند. این تناقض، پرسشی اساسی را مطرح می‌کند که آیا اعتماد به مردم به معنای پیروی از اکثریت است یا این دو مفهوم از یکدیگر متمایزند؟

سوال اصلی در مسئله مورد بحث این است که بین روایت «أئمة عباد الدين... العامة من الأمة» با آیه «وَإِنْ تُطِيعْ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» تعارضی وجود دارد یا خیر؟ و در صورت وجود تعارض، راه برون رفت از آن کدام است؟

سوالات فرعی نیز یافتن منظور دقیق آیه مورد بحث در سخن مفسران و منظور دقیق روایت مورد بحث در سخن بزرگان دین است.

۲. پیشینه

بر اساس جستجوی‌های انجام شده در هیچ یک از مکتوبات مسئله (بررسی تحلیلی تعارض روایت «أئمة عباد الدين... العامة من الأمة» با آیه «وَإِنْ تُطِيعْ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ») یافت نشده است. پژوهش‌های انجام گرفته درباره این آیه و روایت بیشتر عناوینی مانند «جایگاه اکثریت در قرآن با تأکید بر آراء مفسران» و «الگوسازی مردم‌سالاری دینی در رسانه ملی» و «نظریه مردم‌سالاری دینی آیت‌الله خامنه‌ای» را دربر می‌گیرد. شاید نزدیک‌ترین پژوهش که می‌تواند هم‌ردیف پژوهش حاضر باشد، نوشته‌ای از زهرا صرفی با عنوان «مبانی قرآنی و روایی نقش مردم در تحقق اهداف حکومت اسلامی در کلام امام خامنه‌ای (مدظله العالی)» است که در دانشگاه الزهراء (سلام الله علیها) در سال ۱۴۰۱ منتشر شده است. ایشان درباره «اعتماد به مردم» بر این باور است که نقش مردم در حکومت اسلامی از منظرهای مختلفی قابل بررسی است که می‌توان به نقش مردم در برپایی حکومت اسلامی، مقبولیت حکومت، نظارت و مشارکت مردم در اداره‌ی امور، حقوق و تکالیف مردم و موارد دیگر اشاره نمود. اما مقاله‌ی پیشرو درصدد است تا با تکیه بر مبانی قرآنی و روایی تعارض بین آیه و روایت مذکور را بررسی کند و بیانات مفسران از جمله مقام معظم رهبری را نیز در رفع تعارض، واکاوی نماید.

۳. قاعده تعارض روایات با آیات

تعارض در لغت به معنای متعارض یکدیگر شدن و معارضه کردن با هم آمده است. (ابن فارس، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۷۲) در اصطلاح اصول فقه، تعارض، تنافی داشتن مقتضای دو یا چند دلیل با یکدیگر است، به طوری که با هم متضاد یا متناقض باشند. (آخوند خراسانی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۷۶؛ انصاری، شیخ مرتضی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۷۵۰؛ عبدالکریم حائری یزدی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۶۳۷؛ محمدرضا مظفر، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۸۶)

در تعارض میان دو یا چند دلیل، اصولیون شیعه به ترتیب زیر عمل می‌کنند: نخست سعی می‌شود تعارض موجود از طریق جمع عرفی، مرتفع گردد. اگر جمع عرفی مقدور نشد، هر یک از آنها که راجح باشد، اخذ و دیگری کنار گذاشته می‌شود. در صورت عدم رجحان یکی بر دیگری (تعادل ادله)؛ قاعده تخییر یا تساقط بنا به اختلافی که وجود دارد جاری می‌شود. (محمد رشاد، ۱۳۶۷، ص ۲۹۸)

علاوه بر مؤلفان کتب اصولی جامع که در این باب بیش‌تر تعارض میان احادیث را تحلیل کرده‌اند، برخی فقها، حتی شماری از یاران امامان شیعه علیهم‌السلام، آثار مستقلی در این باره نگاشته‌اند، مانند آثار متعددی که با عنوان «الحديثین المختلفین» یا «اختلاف الحديث». (احمد بن علی نجاشی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۸۷؛ محمد بن حسن طوسی، ۱۳۵۶، ج ۱، ص ۱۸۱) یا «الجمع بین الاخبار المتعارضة» یا «التعادل و التراجیح» (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۲۰۲) تألیف شده است.

فرآیند رفع تعارض بدوی میان دو دلیل ظاهراً متعارض، در اصطلاح اصولیان متأخر «جمع عرفی» یا «جمع دلالی» یا «جمع مقبول» نام گرفته و مراد از آن نوعی جمع کردن میان دو دلیل، از راه تصرف کردن در ظهور یک دلیل به قرینه دلیل دیگر، به منظور حل تعارض آنهاست، به گونه‌ای که چنین تصرفی از دیدگاه عرف پذیرفتنی باشد. (جعفر سبحانی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۱۴؛ محمدرضا مظفر، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۰۵)

این قاعده، که اجماعی بودن آن را در فقه امامی نخست ابن ابی جمهور احسائی (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۱۳۶) مطرح ساخته، گاه در زبان اصولیان اینگونه تعبیر می‌شود که جمع کردن میان دو دلیل متعارض تا حد ممکن، بر رها کردن آنها اولویت دارد. (وهبه مصطفی زحیلی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۲۱۰).

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أَتَمَّا عِمَادُ الدِّينِ ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۰۳

۴. مفهوم شناسی

۱.۴ عماد

عماد در لغت به معنای بناهای رفیع آمده است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۰۷؛ فیروزآبادی و مرتضی زبیدی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۱۲۴) و به چیزی که به آن تکیه زده می‌شود نیز عماد گویند. (ابن فارس، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۱۳۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۸۵) همچنین به کسی عماد گفته می‌شود که منزلت بالایی دارد. (جوهری، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۵۱۱)

عماد در اصطلاح مفسرین به معنای ستون و آنچه که بناها بر آن بنا می‌شوند، آمده است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۲۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۴۵۲) به معنای کاخ‌های بلند نیز ذکر شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۳۷؛ طوسی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۳۴۲؛ قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۴۱).

۲.۴ عامه

عوام به افرادی گفته می‌شود که روی آب شنا می‌کنند. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۴۳۲) و برخی عامه را توده مردم معنا کرده‌اند که در مقابل خواص هستند. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۲۴) (ابن میثم، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۲۴۴) (خوئی، حبيب‌الله بن محمد هاشم، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۱۸۶) عامه مردم ستون دین هستند و مانعی در برابر دشمنان می‌باشند. (فیض الاسلام، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۹۹۷)

در اصطلاح مفسرین به افرادی گفته می‌شود که در مقابل صاحبان علم و خواص هستند. (فضل‌الله، ۱۳۶۴، ج ۱۹، ص ۴۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۴۴۸) همچنین به توده‌ی مردم نیز عوام می‌گویند. (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹) این افراد معمولاً قدرت تحلیل مسائل را ندارند. (سیداحمد خاتمی، ۱۳۷۸، ص ۱۳).

۳.۴ امت

خصوصیت امت در مسیر و تابع ولایت بودن است. هر قومی که به یک پیامبر نسبت داده شده و به او اضافه شده‌اند، امت محسوب می‌شوند. (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۴۲۸) به امت محمد (صلی الله علیه و آله) اشاره دارد، و در آیه "أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ" به امت محمد (صلی الله علیه و آله) اشاره شده است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۲) در برخی

از کتب لغت، امت به معنای صاحب دین است. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۲۷)
(فیروزآبادی و مرتضی زبیدی، ۱۳۹۱، ج ۱۶، ص ۲۶)
تبار بزرگی از اهل نسب که به یک نیای مشترک بازمی‌گردد و شامل قبایل فراوانی می‌شود که در سرزمین‌های همجوار زندگی می‌کنند. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۵۲).

۴.۴ اکثر

در کتب لغت، اکثر به معنای بسیار مطرح شده است. (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۳۴۸) و کثرت در مقابل قلت قرار دارد. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۵، ص ۱۳۱) (ازهری، ۱۳۸۲، ج ۱۰، ص ۱۰۲) (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۴۷۰) اکثر، اسم تفضیل است در اقرب موارد گفته شده، بیشتر از نصف است. (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۹۱) کثرت و قلت در کمیت‌هایی که منفصل و جدا از هم است مثل اعداد به کار می‌رود. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۳۱۲) در اصطلاح مفسرین به یک گروه زیاد اکثر می‌گویند. (فخر رازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳، ص ۱۲۹).

۵.۴ اکثر در قرآن

اکثرهم بیش از ۴۰ مرتبه در قرآن ذکر شده است و با پسوند لایعلمون، لایسمعون، لفاسقین، لایعقلون، لایومنون، مشرکون، لایشکرون، یجهلون، همراه شده است.
"اکثر الناس" بیش از ۲۰ مرتبه در قرآن تکرار شده است و «اکثر الناس لایعلمون» از جمله ترکیب‌هایی در موضوع اکثر است، که بیشترین بسامد را دارد. (اعراف: ۱۸۷. یوسف: ۲۱. یوسف: ۴۰. یوسف: ۶۸. نحل: ۳۸. روم: ۶. روم: ۳۰. سباء: ۲۸. سباء: ۳۶. غافر: ۵۷. جاثیه: ۲۶)
بررسی کاربرد اکثریت در قرآن نشان از آن دارد که مراد از این واژه در قرآن، اکثریت غیر دینی و کافر است. بیشتر کسانی که در زمین زندگی می‌کردند - همان‌طور که دقیقاً امروز نیز چنین است - از اهل جاهلیت بودند. آن‌ها خدا را حاکم بر تمام امور خود قرار نمی‌دادند و شریعت خدایی که در کتاب او است را به‌عنوان قانون کامل خود نمی‌پذیرفتند. آن‌ها تصورات و افکار، روش‌های تفکر و شیوه‌های زندگی خود را از هدایت و راهنمایی خداوند نمی‌گرفتند. (قطب، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۱۱۹۵) هر کسی که از بیشتر کسانی که در زمین از کافران هستند پیروی کند و به دنبال خواسته‌های آن‌ها برود، او را از راه خدا گمراه می‌کنند، زیرا در آن زمان بیشترین اهل زمین کافر بودند. (طوسی، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۲۴۸) (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص

بررسی تحلیلی تعارض روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۰۵

(۵۴۸) (ثعلبی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۱۸۴) (حقی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۹۲) (طبری، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۵۰۹) (فخر رازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳، ص ۱۲۶).

۵. تبیین روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ»

حکمرانی مردم سالار با تأکید بر حقوق عمومی، بر مشارکت گسترده‌ی مردم در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی استوار است. مشارکت سیاسی، مانند حضور در انتخابات، یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آن است، اما سایر حوزه‌ها نیز با حضور مردم می‌توانند تقویت شوند. ضعف در مشارکت اجتماعی نیز می‌تواند به کاهش سرمایه اجتماعی و تشدید مشکلات اجتماعی منجر شود:

حکمرانی مردم سالار بر حقوق بیشتر مردم تأکید دارد. (سید مهدی سیدمحسنی باغسنگانی، ۱۴۰۲، ص ۶) استفاده از حضور مردم در حکمرانی، می‌تواند عرصه‌های مختلفی داشته باشد. از جمله‌ی آن، حضور سیاسی مردم است. مردم با حضور خود در انتخابات می‌توانند در آینده‌ی کشور نقش‌آفرینی کنند. (ر.ک مقام معظم رهبری ۱۳۸۶/۱۰/۱۹) از حضور مردم نیز در عرصه‌های اقتصادی (ر.ک مقام معظم رهبری ۱۴۰۱/۱۱/۱۰) و فرهنگی (ر.ک مقام معظم رهبری ۱۳۹۶/۰۴/۰۵) و امنیتی (ر.ک مقام معظم رهبری ۱۳۸۸/۰۹/۰۴) نیز می‌توان بهره برد. مردم در رفع مشکلات اجتماعی نیز نقش موثری دارند و وجود مشکلات اجتماعی، نشانه‌ای از نبود سرمایه اجتماعی است. (مریم شریفیان ثانی، ۱۳۸۰، ص ۱۵)

حضرت علی علیه السلام در نامه ۵۳ نهج البلاغه، با تأکید بر نقش مردم در ثبات و اقتدار حکومت، آنان را ستون دین، پیوند جامعه مسلمانان، و نیروی دفاعی در برابر دشمنان معرفی می‌کند: «إِنَّمَا عَمُودُ الدِّينِ وَجَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ وَالْعُدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ أَهْلُ الْعَامَّةِ مِنَ الْأُمَّةِ». این نگاه نشان می‌دهد که مشارکت مردمی، نه تنها در بعد سیاسی بلکه در انسجام دینی، اجتماعی و امنیتی حکومت نقش بنیادین دارد:

حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام در نامه ۵۳ نهج البلاغه، خطاب به مالک اشتر، اهمیت حضور مردم در حکومت را بیان می‌کنند. ایشان مردم را تکیه‌گاه حکومت معرفی کرده‌اند. «إِنَّمَا عَمُودُ الدِّينِ وَجَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ وَالْعُدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ أَهْلُ الْعَامَّةِ مِنَ الْأُمَّةِ» (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ص ۱۲۸؛ احمد میانجی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۴۸۰؛ حسین بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۲، ص ۶۴۲؛ خوئی، حبیب‌الله بن محمد هاشم، ۱۳۹۲، ج ۲۰، ص ۱۸۱؛ صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص

۴۲۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۳، ص ۶۰۱؛ محمد رضا حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۷۲۲) وجود مشکلات اجتماعی، نشانه‌ای از نبود سرمایه اجتماعی است. (مریم شریفیان ثانی، ۱۳۸۰، ص ۱۵) و سرمایه اجتماعی موجب حسن نیت و اعتماد در جامعه است. (مصطفی اجتهادی، ۱۳۸۶، ص ۵)

سرمایه اجتماعی منبعی کارا تر از توانمندی‌های فردی است. (بوردیو، ۱۹۸۳، ۲۴۱) این سرمایه به‌عنوان ابزاری مؤثر، تسهیل‌کننده همکاری افراد در جامعه است. (سید رحیم ابوالحسنی، ۱۳۹۲، ص ۵)

این سرمایه به‌عنوان ابزاری مؤثر، تسهیل‌کننده همکاری افراد در جامعه است. (جان فیلد، ۱۳۸۸، ص ۴۳) برخی پژوهشگران آن را بخشی از سرمایه فکری می‌دانند. (هروز قلیچلی، ۱۳۹۸، ص ۴۴) برخی پژوهشگران آن را بخشی از سرمایه فکری می‌دانند. (جعفر بیک زاد، ۱۳۹۰، ص ۵)

مردمی بودن حکومت به دو معناست. یکی داشتن پشتوانه مردمی است و دیگری جهت گیری مردمی است. (علیرضا شجاعی زند، ۱۳۹۴، ص ۲۱) حکمرانی مردم سالار بر حقوق بیشتر مردم تأکید دارد. (سید مهدی سیدمحسنی باغسنگانی، ۱۴۰۲، ص ۶) در همین راستا، حکمرانی مردمی با تمرکززدایی و ایجاد شرایط حکمرانی محلی محقق می‌شود. (سید هادی زرقانی، ۱۳۹۸، ص ۱۱) تحقق این امر مستلزم مشارکت عمومی است که از طریق آن نگرانی‌ها، نیازها و ارزش‌های عمومی در تصمیم‌های دولتی لحاظ می‌شود. (کریتون، ۲۰۰۵، ص ۷)

لرنر نیز تأکید دارد که جامعه جدید یک جامعه مشارکتی است. (لرنر، ۱۹۶۴، ص ۸۶) لیست معتقد است که از میان مردم، افراد تحصیل کرده و متأهلان و شهرنشینان مشارکت اجتماعی بیشتری دارند. (مصطفی ازکیا، ۱۳۸۰، ص ۵۲)

توسعه جوامع نیز نیازمند انسان نوگرا است. (هاتینگتون، ۱۳۷۰، ص ۵۴) نیازهای بشر فقط در جامعه تأمین می‌شود. (آبراهام هرولد مزلو، ۱۳۸۱، ص ۴۵۲) در نهایت، مشارکت اجتماعی نقشی کلیدی در بهبود کیفیت زندگی داشته و می‌تواند بر شادی افراد تأثیرگذار باشد. (فاطمه گلابی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷).

۱.۵ همه کاره بودن توده مردم

در نظام مردم سالار، گرچه مشارکت مستقیم مردم مبناست، اما اغلب این مشارکت در قالب ساختارهای نمایندگی همچون پارلمان تحقق می یابد. در نگاه اسلامی، مشارکت مردم نه تنها در امور حکومتی بلکه در تحقق اهداف متعالی انسانی ضروری است، چراکه فطرت پاک انسانی و اصل طهارت، ظرفیت مشارکت جمعی را تأیید می کنند:

در حکومت مردم سالار کلیه مسائل سیاسی مستقیم توسط مردم تعیین می شود ولی آنچه که رایج است به صورت پارلمانی صورت می گیرد. (غلامرضا بصیرنیا، ۱۳۸۱، ص ۶۵) اسلام از مردم نخواسته است که فقط در حکومت مشارکت داشته باشد بلکه خواسته است که در اهداف والای انسانی مشارکت کنند. (سیف الله صرامی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸) از جمله نقش های مردم در جامعه، انتقاد از مسئولان است. (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۱۹۰)

در تعبیر، «یدالله علی الجماعة» کنایه لطیفی است که سایه عنایت حق بر سر جمع امت برافراشته است و این اشاره به همان اصل فطرت پاک انسان ها است. (محمد هادی معرفت، ۱۳۷۸، ص ۷۴) فطرت، امری فراگیر است و از همین منظر باید به انبوه مردم نگریست، همان گونه که اصل طهارت نیز برخاسته از پاکی آفرینش اشیا است. (محمد هادی معرفت، ۱۳۷۸، ص ۷۳)

مشارکت مردم به حاکم اسلامی قدرت می دهد تا بتواند احکام دین را اجرا کند. (علیرضا صابریان، ۱۳۸۵، ص ۱۶) این مسئله دارای ابعاد گسترده ای است و به توسعه انسانی نیز ارتباط دارد؛ به گونه ای که توسعه انسانی، ایجاد محیطی است که در آن، مردم توانایی بالقوه خود را شکوفا کرده و سرنوشت خود را به دست گیرند. (هوو، ۲۰۱۵، ص ۵۲)

از این رو، در جامعه نقش عامه مردم غیرقابل جایگزینی است، در حالی که خواص در صورت لزوم جایگزین پذیرند. زیرا اگر عامه مردم به حرکت درآیند، همچون دریای موجی خواهند بود که مهار آن دشوار است. (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۷، ص ۳۵) در نهایت باید دانست که توده های مردم همه کاره اند و نقش اصلی را در سرنوشت حکومت و جامعه ایفا می کنند. (مقام معظم رهبری ۱۴۰۲/۱۰/۱۹).

۲.۵ هیب مردم، عامل عقب زدن دشمن

مشارکت مردمی، به عنوان یک تکلیف شرعی و وظیفه‌ی ملی، نه تنها تهدیدهای دشمن را خنثی می‌کند، بلکه پشتوانه‌ای راهبردی برای حفظ استقلال، عزت و امنیت کشور محسوب می‌شود. دفاع مردمی با اتکا به عناصر کلیدی مانند بسیج، کمک‌های مردمی، وحدت و اعتماد به نفس، به الگویی مؤثر در مواجهه با تهدیدها تبدیل شده است:

در طول تاریخ، حضور مردم در صحنه‌های حساس نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت جوامع داشته است. در دوران دفاع مقدس نیز این نقش برجسته بود و مردم با حضور گسترده‌ی خود، سرنوشت جنگ را رقم زدند. (محسن رفیق دوست، ۱۳۶۱، ص ۳) در واقع، آنچه که می‌تواند تهدیدهای دشمن را ناکام کند، حضور گسترده‌ی مردم در مقابل دشمن است. (محمد تولایی، ۱۳۸۷، ص ۲۱) این امر ناشی از تکلیف شرعی دفاع بر هر مکلف مسلمان است که بر اساس آن، دفاع از بلاد مسلمین بر همه واجب می‌شود. (امام خمینی، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۴۵۸)

برای تحقق این مهم، استراتژی دفاع مردمی شامل بالندگی بسیج، تقویت کمک‌های مردمی، تحکیم وحدت و افزایش اعتماد به نفس آنان می‌شود. (رمضان شعبانی سارویی، ۱۳۸۴، ص ۲۰) در این میان، مردم ستون دین و حافظان آن هستند و جامعه‌ی مسلمانان از توده‌ی گسترده آنها شکل می‌گیرد؛ آنها نیروی اصلی و تأمین‌کننده تجهیزات لازم برای دفاع در برابر دشمنان‌اند. (خوئی، حبیب‌الله بن محمد هاشم، ۱۳۹۲، ج ۲۰، ص ۱۸۶) بنابراین، در لحظات حساس، نقش پشتیبانی و دفاعی مردم بسیار پررنگ است، اما باید توجه داشت که چه کسانی در هنگام نیاز، فریاد آن‌ها را پاسخ می‌دهند. (مقام معظم رهبری ۱۳۷۶/۰۶/۰۲) در نهایت، این مشارکت مردمی نشان می‌دهد که دفاع از ارزش‌ها و سرزمین، بدون حضور مردم امکان‌پذیر نیست. تجربه‌های تاریخی نیز گواه آن است که هر جا مردم با تمام وجود به صحنه آمده‌اند، پیروزی و عزت نصیب جامعه شده است.

۳.۵ مردم، تکیه‌گاه حکومت‌ها

یکی از ارکان اساسی توسعه پایدار، بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی در فرآیند حکمرانی است؛ چراکه مشارکت مردم می‌تواند به تحقق عدالت، کاهش فقر و حل مسائل زیست‌محیطی بینجامد:

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أئمة عباد الدين ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۰۹

یکی از راه‌های مهم برای توسعه همه‌جانبه کشور، استفاده از نقش مردم در حکومت است. مشارکت مردمی می‌تواند در جهت تحقق عدالت، کاهش فقر و رفع مشکلات محیط زیستی نقشی اساسی ایفا کند. (بهمن خسروی پور، ۱۳۹۸، ص ۱۲) از این رو، دولت‌ها برای اداره‌ی مطلوب جامعه، نیازمند استفاده از حضور گسترده مردم هستند. (اسماعیل شیر علی، ۱۴۰۱، ص ۹)

در این میان، تحقق عدالت اجتماعی به عنوان یکی از مهم‌ترین اهداف حکمرانی مردمی مطرح است. (منصور میراحمدی، ۱۴۰۲، ص ۱۶) اساساً، بزرگ‌ترین منبع قدرت حکومت، مردم و امت آن است و اتکای دولت به این نیروی عظیم، زمینه‌ساز موفقیت خواهد بود. (موسوی اردبیلی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۴۹) از این منظر، دولتمردان نیز باید بدانند که برای انجام صحیح وظایف خود، باید بر نیروی داخلی و توان مردم تکیه کنند. (مقام معظم رهبری ۱۳۹۳/۱۰/۱۷) نتیجه آنکه، مشارکت مردمی نه تنها زمینه‌ساز رشد اقتصادی و اجتماعی جامعه است، بلکه استحکام و موفقیت حکومت را نیز تضمین می‌کند.

۴.۵ تقدم مصلحت عوام مردم بر خواص

در مسیر تحقق پیشرفت و عدالت اجتماعی، نقش مردم نه تنها مکمل برنامه‌ریزی نخبگان است، بلکه عنصر اصلی در تحقق عملی سیاست‌ها و اهداف حکومت به‌شمار می‌رود:

در مسیر پیشرفت و عدالت اجتماعی، نقش مردم همواره اساسی و تعیین‌کننده بوده است. اگرچه خواص به‌عنوان طراحان برنامه‌ها شناخته می‌شوند، اما این عموم مردم هستند که اجرای این برنامه‌ها را بر عهده دارند و آن‌ها را به نتیجه می‌رسانند. (آیت قنبری، ۱۳۸۳، ص ۴) به همین دلیل، مصلحت عامه مردم باید بیش از هر چیز مورد توجه قرار گیرد. در همین راستا، امام علی (علیه السلام) تصریح می‌کنند که محور دین و مرکز ثقل مسلمین، عامه مردم هستند و پیروزی بر دشمن نیز به واسطه‌ی آن‌ها رقم می‌خورد. ایشان همچنین به این نکته اشاره دارند که توجه اصلی باید معطوف به مردم باشد، نه طبقه ممتاز و خاص اجتماع. (مطهری، مرتضی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۰۶)

علاوه بر این، اگر مصالح اکثریت و اقلیت در تعارض قرار گیرند، باید مصلحت اکثریت ترجیح داده شود، چراکه رسیدگی به وضعیت اکثریت جامعه اهمیت بیشتری دارد. به عنوان نمونه، عرضه‌ی مواد غذایی با قیمت پایین، حتی اگر به زیان اقلیتی از جامعه باشد، در نهایت به نفع عامه مردم است. (خلخالی، سید محمد مهدی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۱۲۰) در این میان، اقتدار

ملی نیز که عامل اصلی قدرت دولت محسوب می‌شود، بر دو پایه‌ی اساسی استوار است: یکی ارتباط واقعی با خداوند و دیگری توجه مردم. (مقام معظم رهبری ۱۳۸۴/۰۶/۰۸) در نتیجه، اداره‌ی یک جامعه‌ی موفق مستلزم اتکا به نیروی عمومی مردم و در نظر گرفتن مصالح اکثریت است. تجربه‌های تاریخی نیز نشان داده‌اند که هرگاه حکمرانان به این اصل پایبند بوده‌اند، موفقیت و انسجام ملی تقویت شده است.

۵.۵ عامل همراهی مردم، تبیین روشن‌فکران

آگاهی‌بخشی به مردم درباره نقش‌شان در تحولات اجتماعی، پیش‌شرطی اساسی برای مشارکت مؤثر و هدفمند آنان به شمار می‌رود:

آگاهی‌بخشی به مردم درباره اهمیت نقش‌شان در تحولات اجتماعی، زمینه‌ساز مشارکت مؤثر آنان است. هرچه مردم نسبت به تاثیر حضور خود آگاه‌تر شوند، نقش‌آفرینی آنان نیز قوی‌تر و هدفمندتر خواهد شد. (پولاج، ۲۰۲۱، ص ۱۰) در این میان، خواص و نخبگان جامعه نقش مهمی در ایجاد حرکت عمومی دارند، چرا که اقدامات و روشنگری‌های آنان، سبب همراهی و مشارکت گسترده عوام می‌شود. (رضیه بانو رضوی، ۱۴۰۰، ص ۳)

با این حال، اگر مسئله تبیین و آگاهی‌بخشی به درستی انجام نشود، افراد دنیاطلب حتی دین را نیز ابزاری برای هوسرانی و منافع شخصی خود خواهند ساخت. (علی فرهنگیان، ۱۴۰۰، ص ۱) از سوی دیگر، تبیین صحیح می‌تواند با زدودن شبهات و ایجاد امید در جامعه، فضای فکری سالمی را برای مردم فراهم کند. (لیلا خدابخشی، ۱۴۰۱، ص ۳۳) در واقع، روشن‌سازی حقایق باعث گره‌گشایی از مشکلات ذهنی جامعه شده و مانع از گمراهی و سردرگمی افراد خواهد شد. (علی خانی، ۱۴۰۲، ص ۱۰) در این مسیر، نخبگان و روشنفکران وظیفه تبیین و آگاهی‌بخشی را بر عهده دارند، اما اجرای این آگاهی‌ها و تحقق تغییرات اجتماعی، به دست مردم انجام می‌شود. (مقام معظم رهبری ۱۳۷۱/۰۳/۰۶) در نتیجه، هرگاه مردم نسبت به نقش و تأثیر خود در جامعه آگاه شوند و درک درستی از مسائل داشته باشند، روند اصلاح و پیشرفت جامعه شتاب بیشتری خواهد گرفت.

۵.۶ اعتماد متقابل حکومت و مردم

اعتماد متقابل میان دولت و مردم، بنیان اصلی ثبات سیاسی و پیشرفت اجتماعی به‌شمار می‌آید؛ هرگاه مردم احساس کنند دولت در جهت منافع آنان حرکت می‌کند، مشارکت آن‌ها نیز تقویت

بررسی تحلیلی تعارض روایت «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۱۱

می‌شود. رهبران جامعه، با تأکید بر صداقت، بصیرت و همراهی مردمی، نقش محوری در شکل‌گیری این اعتماد ایفا می‌کنند:

اعتماد متقابل بین دولت و مردم از ارکان اساسی ثبات و پیشرفت یک جامعه است. زمانی که مردم احساس کنند دولت در راستای منافع آنان گام برمی‌دارد و به خواسته‌هایشان توجه دارد، سطح همکاری و مشارکت آنان نیز افزایش خواهد یافت. از این رو، دستگاه‌های اجرایی باید تمام تلاش خود را برای تقویت این اعتماد به کار گیرند. (شمس السادات زاهدی، ۱۳۹۰، ص ۲۰)

رهبران جامعه نیز در تقویت این ارتباط نقش اساسی دارند. همان‌طور که مقام معظم رهبری تأکید می‌کنند:

ما حرفمان با مردم بر مبنای اعتماد متقابل است؛ مردم به این حقیر ضعیف اعتماد کردند، بنده هم به تک تک این ملت اعتماد دارم؛ به این حرکت عمومی اعتماد دارم؛ معتقدم «يَدُ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ» ... اعتماد می‌کنیم به این حرکت مردمی، به این احساس مردمی، به این صدق و بصیرت مردمی. (مقام معظم رهبری ۱۳۹۴/۰۱/۲۰)

در نهایت، اعتماد متقابل میان دولت و ملت بستر اصلی پیشرفت و همگرایی اجتماعی را فراهم می‌کند. هرچه این اعتماد تقویت شود، مسیر همکاری و توسعه‌ی پایدار هموارتر خواهد شد.

۶. تبیین آیه «وَإِنْ تُطِيعُوا أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ لِيُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ»

۱.۶ عدم درک حقیقت، توسط اکثر مردم

نظام اسلامی مبتنی بر اراده و اذن الهی است و مشروعیت آن از خداوند نشأت می‌گیرد، نه صرفاً از رأی اکثریت. با این حال، پذیرش مردمی و همراهی آگاهانه جامعه از عوامل کلیدی در ثبات و کارآمدی این نظام به‌شمار می‌رود. همچنین در حوزه‌هایی خارج از محدوده وحی، مانند امور اجرایی و اقتصادی، مشورت با مردم اقدامی عقلایی و مؤثر تلقی می‌شود:

نظام اسلامی بر پایه اراده الهی استوار است و مشروعیت آن به اذن الهی وابسته بوده و نه صرفاً به رأی اکثریت مردم. (سید جواد ورعی، ۱۳۸۷، ص ۲۷) با این حال، حکومت نباید به‌صورت تحمیلی بر مردم اعمال شود، چرا که پذیرش مردمی یکی از ارکان ثبات و کارآمدی آن است. (مرتضی مطهری، ۱۳۹۵، ج ۱۷، ص ۴۸۷)

از سوی دیگر، مشورت با مردم در اموری که به وحی و دستورات الهی مرتبط نیست، امری معقول و مفید شمرده می‌شود؛ برای مثال، در مسائل جنگی، اقتصادی و تولیدی می‌توان از تجربیات و پیشنهادات مردم بهره‌مند شد. (سید قطب، ۱۳۶۰، ص ۶۸)

اما مردم معمولاً در تحلیل موفقیت‌ها و شکست‌های خود دچار خطا می‌شوند؛ آنان زمانی که به هدفی نمی‌رسند، آن را به عوامل خارجی نسبت می‌دهند، اما اگر موفق شوند، آن را نتیجه تدبیر و مدیریت خود می‌دانند. این نوع نگرش یکی از نشانه‌های ناآگاهی و ناپختگی است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۸۳)

چنان که قرآن کریم می‌فرماید: «قُلْ إِنْ رَبِّي يَسْتَطِيعُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ» (سبأ/۳۶) و بلافاصله می‌افزاید: «وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» نشان‌دهنده این حقیقت که اکثر مردم از عوامل اصلی و معنوی روزی بی‌خبرند. البته این بدان معنا نیست که قرآن کریم همه انسان‌ها را به‌طور مطلق جاهل بداند، بلکه منظور این است که بسیاری از آنان به حکمت‌های الهی توجه ندارند. (مقام معظم رهبری ۱۳۷۱/۰۳/۰۶) همچنین بسیاری از مردم، وسعت روزی را معیاری برای سعادت و تنگدستی را نشان شقاوت می‌دانند، در حالی که این برداشت نادرست است و اکثر افراد از این واقعیت غافل هستند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۸، ص ۱۰۷) در نتیجه، آگاهی‌بخشی به مردم و هدایت آنان به سوی درک صحیح مسائل حکومتی، اقتصادی و اجتماعی، ضرورتی است که می‌تواند موجب رشد و تعالی جامعه شود.

۲.۶ اطاعت اکثر مردم از ظن و گمان

در آموزه‌های دینی، اکثریت همواره معیار تشخیص حقیقت نیست، زیرا بسیاری از افراد به دلیل تکیه بر ظنون و شایعات از مسیر حق منحرف می‌شوند:

در مباحث دینی و معرفتی، پیروی از اکثریت همواره به عنوان معیاری برای شناخت حقیقت مطرح نبوده است. بسیاری از مردم به دلیل تکیه بر گمان‌های بی‌اساس و تبعیت از شایعات و ظنون، در معرض انحراف قرار دارند، و این مسئله نشان می‌دهد که صرف اکثریت داشتن، دلیلی بر درستی یک مسیر نیست. چنان که قرآن کریم در آیه ۳۶ سوره یونس تأکید می‌کند که بیشتر اهل زمین به دلیل اعتماد بر ظنون نادرست، دچار گمراهی می‌شوند. (علی کریم پور قراملکی، ۱۳۸۱، ص ۱۵)

نهی قرآن از پیروی از اکثریت، ناشی از همین واقعیت است که مردم غالباً به مسائل سطحی و غیرحقیقی توجه دارند و کمتر در پی کشف حقیقت هستند. بنابراین، اگر اکثریتی بدون توجه

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أَمَّا عِمَادُ الدِّينِ ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۱۳

به عقل و منطق، از امور نادرست پیروی کنند، لزوماً نباید آن مسیر را پذیرفت. (علی اکبر رستمی، ۱۳۸۰، ص ۲۶) به همین دلیل، بیشتر مردم به دلیل تکیه بر حدس و گمان نباید در حوزه الهی و بندگی مورد تبعیت قرار گیرند، چرا که گمان، حقیقت را آشکار نمی‌کند و تنها با آگاهی و شناخت پروردگار است که می‌توان مسیر درست را یافت. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۳۳۰)

تاریخ نیز شاهد این واقعیت بوده که اکثریت غالب در بسیاری از موارد، مسیر باطل را پیموده‌اند. برای مثال، اکثریت قاطع مشرکان و مخالفان اسلام، پیرو هوای نفس و گمان‌های نادرست بودند و مبنای تصمیماتشان بر حدسیات ناپاک و دروغ استوار بود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۴۱۳) (فخر رازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳، ص ۱۲۶) (رشید رضا، ۱۳۷۵، ج ۸، ص ۱۴)

در چنین فضایی، پیروی کورکورانه از اندیشه غالب جامعه، فرد را از مسیر حقیقت دور می‌سازد. از این رو، رهبران دینی توصیه می‌کنند که نباید به خاطر جلب رضایت عموم یا تأثیرپذیری از فرهنگ‌های نادرست، حقیقت دین را تغییر داد.

بعضی‌ها برای اینکه غربی‌ها بدشان نیاید، بعضی از حقایق احکام اسلامی را، واضحاً احکام اسلامی را عوض می‌کنند. ... دنباله‌رو فکر رایج در دنیای جاهل و خرافه نباید بود؛ فکر اسلامی را باید پیدا کرد، دنبال آن باید رفت، ولو حالا یک عده‌ای بد بگویند. (مقام معظم رهبری ۱۳۹۳/۰۱/۳۰)

بنابراین، معیار درستی یک عقیده یا روش، صرفاً مقبولیت عمومی نیست، بلکه باید بر پایه عقل، وحی و شناخت حقیقی استوار باشد. گمان‌های ظاهری و تصمیماتی که بدون پایه عقلانی اتخاذ می‌شوند، نمی‌توانند معیار پذیرش یک مسئله باشند. (طبری، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۵۰۹) حقیقت را باید در منطق و شناخت عمیق جست، نه در پذیرش عمومی و تبعیت از اکثریتی که ممکن است در اشتباه باشند.

۳.۶ لزوم تقلید از راه هدایت، نه از مشرکان

در اندیشه دینی، حقیقت مستقل از رأی اکثریت است و معیار حقانیت، سازگاری با عقل، صداقت و هدایت الهی است، نه پیروی صرف از نظر عمومی:

در تفکر دینی، حقیقت مستقل از رأی اکثریت است و نمی‌توان درستی یا نادرستی یک امر را بر اساس تعداد طرفداران آن سنجید. معیار حقانیت در اسلام، سازگاری با عقل، صداقت و هدایت است، نه تقلید کورکورانه از نظرات عمومی. (حق، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۹۲) (قمی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۱۵) (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۵۲)

خداوند در قرآن تصریح می‌کند که اصول و قواعد دین برگرفته از ویژگی‌های تکوینی عالم است؛ همان‌طور که طهارت و نجاست هرچند کم یا زیاد، تأثیر خاص خود را در سعادت و شقاوت بشر دارند. (المیزان، ج ۶، ص ۱۵۷). از این رو، الزام اسلام به مشورت، به معنای پذیرش نظر اکثریت به صورت مطلق نیست، بلکه نظر اکثری که بر مبنای حقیقت و عدالت باشد معتبر است. (علی کریم پور قراملکی، ۱۳۸۱، ص ۱۱)

در قرآن، مرجع ضمیر «اکثرهم» مشرکان اهل کتاب معرفی شده‌اند که در بسیاری از امور دچار انحراف بودند، و این نشان می‌دهد که تصمیمات جامعه، در صورتی که بر جهالت و تقلید از گذشتگان باشد، نمی‌تواند معیار درستی قرار گیرد. (کاظم قاضی زاده، ۱۳۸۷، ص ۱۰) قرآن ملاک حق و باطل را نه در اکثریت، بلکه در ذات عمل و انگیزه فاعل آن مشخص می‌کند؛ بنابراین، حتی اگر جامعه‌ای بر محور شرک و دنیازدگی حرکت کند، عمل مطابق با میل اکثریت آن جامعه نمی‌تواند موجه باشد. (علی کریم پور قراملکی، ۱۳۸۱، ص ۵)

افراد گمراه معمولاً براساس گمان‌های نادرست و تقلید از پدران‌شان عمل می‌کنند و همین امر آنان را از مسیر حقیقت دور می‌سازد. (فیض کاشانی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۵۱) در این مسیر، کسی که بر اصول و ارزش‌های خود ایستادگی کند و تحت تأثیر جو غالب قرار نگیرد، می‌تواند نماینده واقعی یک تفکر انقلابی باشد. (مقام معظم رهبری ۱۴۰۱/۰۳/۰۴) نتیجه این است که درک حقیقت نیازمند آگاهی و تحقیق است، نه صرفاً پیروی از اکثریت، و تنها پایبندی به اصول عقلانی و شرعی می‌تواند انسان را به سوی سعادت حقیقی هدایت کند.

۴.۶ لزوم پیروی از حق، نه از اکثریت

در اندیشه اسلامی، حقانیت یک رأی یا نظر به تعداد پیروان آن بستگی ندارد بلکه با میزان تطابق آن با حقیقت و استدلال منطقی سنجیده می‌شود:

در بررسی مفهوم رأی اکثریت در اندیشه اسلامی، باید به این نکته توجه داشت که حقانیت یک رأی یا ایده وابسته به اکثریت یا اقلیت بودن آن نیست، بلکه ملاک اصلی، میزان سازگاری آن با حقیقت و استدلال منطقی است. خداوند اطاعت از کثرت را نکوهش کرد و فرمود، و اگر

از بیشتر کسانی که در زمین هستند پیروی کنی، تو را از راه خدا گمراه می‌کنند. (حویزی، ابن جمعه، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۷۶۱) (قمی مشهدی، ۱۳۹۶، ج ۴، ص ۴۳۲) از سوی دیگر، خداوند افرادی را که به رغم کم بودن، از حق پیروی می‌کنند، ستوده است. «ثُمَّ مَدَحَ الْقَلَّةَ فَقَالَ - وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبَادِي الشُّكُورُ.» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۵) (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ص ۳۸۵) این نشان می‌دهد که در دین خدا، کمی و زیادی افراد اهمیتی ندارد، بلکه دلیل و حجت معیار تشخیص حق است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۴۸).

۷. رفع تعارض بین روایت و آیه

روایت «أئمة عباد الدين» به بررسی نقش مردم در مسائل اجتماعی می‌پردازد و نشان می‌دهد که حضور مؤثر آنها در امور اجتماعی و سیاسی چقدر اهمیت دارد. این روایت بر ضرورت مشارکت مردمی در ساز و کار حکومت و همچنین مقاومت در برابر دشمنان تأکید دارد. بر اساس این روایت، مسئولان می‌توانند با تکیه بر پشتیبانی مردم و استفاده از ظرفیت ولایت‌مداری و تدین آنان، اهداف منطقی و دینی دولت را پیش ببرند. این مشارکت مردمی نه تنها به تقویت حکومت کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز توسعه و پیشرفت جامعه اسلامی نیز می‌شود.

از سوی دیگر، آیه «وَإِنْ تُطِيعُوا أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ» به مسائل دینی و اعتقادی اختصاص دارد و بر اهمیت هوشیاری و دقت در انتخاب الگوهای تقلید تأکید می‌ورزد. این آیه به مسئولان هشدار می‌دهد تا از پیروی کورکورانه اکثریتی که ممکن است در جهالت و کفر به سر ببرند، بپرهیزند. تقلید ناآگاهانه از رفتار و عقاید اکثریت بدون در نظر گرفتن هنجارها و ارزش‌های دینی، می‌تواند موجب انحراف فکری و دینی شود. آیه به اهمیت حفظ اصول دینی در برابر فشارهای اجتماعی و تمایلات پوپولیستی هشدار می‌دهد.

در این چارچوب، مسئولان باید از یک سو به پتانسیل‌های اجتماعی ناشی از مشارکت مردمی برای پیشبرد اهداف دینی و حکومتی توجه کنند و از سوی دیگر، باید مراقب باشند تا در مسیر حفظ مشروعیت دینی و اعتقادی، در دام فشارهای اکثریت غیرمطلع نیفتند. این دو مفهوم به طور همزمان می‌توانند به مسئولان و جامعه اسلامی در ایجاد تعادلی پایدار میان امور اجتماعی و دینی کمک کنند. با این رویکرد، مسئولان می‌توانند از ظرفیت‌های مردمی بهره‌برداری کرده و در عین حال از پایداری به اصول دینی اطمینان حاصل کنند.

بنابراین، در نگاهی جامع، این دو آموزه دینی نشان می‌دهند که برای ساختن جامعه‌ای پویا و منطبق با موازین اسلامی، نه تنها باید به مشارکت فعالانه مردم در عرصه‌های مختلف اهمیت داد، بلکه باید از تقلید نامعقول و ناآگاهانه از اکثریتی که ممکن است به انحراف کشانده شوند، پرهیز کرد. این توازن به ایجاد جامعه‌ای منسجم، مقاوم و دین‌محور می‌انجامد که توانایی رویارویی با چالش‌ها و بحران‌ها را دارد و می‌تواند به طور مؤثر در مسیر توسعه و تعالی حرکت کند.

۸. نتیجه‌گیری

نتایج مقاله را می‌توان به صورت زیر بیان نمود:

- نتیجه‌گیری این پژوهش نشان می‌دهد که فهم صحیح از روایات و آیات، نقش کلیدی در بکارگیری آموزه‌های دینی در مدیریت اجتماعی و سیاسی دارد.
- در حالی که روایت «أَمَّا عِمَادُ الدِّينِ الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ» بر اهمیت استفاده از ظرفیت اجماع و مردم در جهت حمایت از اهداف دینی تأکید می‌کند، آیه «وَإِنْ تُطِيعَ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» به دقت و هوشیاری در برابر اثرپذیری در اعتقادات نادرست از جریان‌های اکثریت، هشدار می‌دهد.
- بر اساس تعالیم دینی باید با حضور مردم، مسائل جامعه را پیش برد. بدون حضور مردم نمی‌توان در حکومت اسلامی به موفقیت خوبی رسید. بلکه گذاشتن بار امور کشور بر دوش مردم، در عرصه‌های مختلف، می‌تواند دولت مردان را نیز سبک‌بار کرده تا ایشان فقط به امور نظارتی بپردازند.
- البته سپردن امور و اعتماد به مردم مؤمن، هیچ گونه تنافی با عدم اطاعت از اکثریت طاغوتی ندارد. بلکه تلازم خوبی بین تکیه امور بر مردم با ایمان و مقابله با دشمنان عنود وجود دارد. یعنی دولت مردان باید در عین همراهی با جامعه ایمانی، از کید و مکر شیاطین نیز غافل نشده بلکه خود را از مسیر اطاعت دشمنان دور کنند.
- بنابراین، مسئولان و رهبران جامعه باید با ترکیب هوشمندانه این دو آموزه، به گونه‌ای عمل کنند که نه تنها از پشتوانه مردمی بهره‌مند شوند، بلکه از تحریف و انحراف دستورات دینی نیز مصون بمانند. این دوگانگی در برخورد با آموزه‌ها، نیازمند تفسیر عمیق و دقت در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی است.

کتابنامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

آبراهام هرولد مزلو. (۱۳۸۱). زندگی در اینجا و اکنون: هنر زندگی متعالی. شرکت نشر فراروان.

آخوند خراسانی. (۱۳۸۶). کفایة الاصول. دارالفکر.

آقابزرگ طهرانی. (۱۳۹۹). الذریعة. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

آیت قنبری. (۱۳۸۳). نقش خواص و عوام در انقلاب اسلامی. حصون.

ابن ابی الحدید. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغة (ابن أبی الحدید). دار إحياء الكتب العربية | مكتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی (ره).

ابن ابی جمهور. (۱۴۰۳). عوالی اللئالی. عراقی.

ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۳۷۸). معجم مقاییس اللغة. (عبد السلام محمد هارون). دار إحياء الكتب العربية | مكتب الإعلام الإسلامی. مركز النشر.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸). لسان العرب. دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع | دار صادر.

ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۴۰۴). تحف العقول. (علی اکبر غفاری). جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم. مؤسسه النشر الإسلامی.

ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحرير و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. مؤسسه التاريخ العربی.

ابن میثم. (۱۳۹۰). شرح نهج البلاغه ابن میثم. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

احمد بن علی نجاشی. (۱۴۰۷). رجال النجاشی. شبیری زنجانی.

احمد میانجی. (۱۴۲۶). مکاتیب الأئمة علیهم السلام. دار الحديث.

ازهری، محمد بن احمد. (۱۳۸۲). تهذیب اللغة. (فاطمه محمد اصلاان، عبد الکریم حامد، و عمر سلامی). دار إحياء التراث العربی.

اسماعیل شیر علی. (۱۴۰۱). مفهوم شناسی مردمی سازی حکمرانی. حکمرانی متعالی.

امام خمینی. (۱۴۳۴). تحریر الوسيلة. مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمينی (قدس سره).

امام خمینی. (۱۳۸۹). صحیفه امام. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

انصاری، شیخ مرتضی. (۱۳۹۴). فرائد الاصول. مطبوعات دینی.

بهمن خسروی پور. (۱۳۹۸). نقش سازمان های مردم نهاد در توسعه پایدار روستایی. جغرافیا و روابط انسانی.

- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۳۸۱). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. (ابی محمد ابن عاشور و نظیر ساعدی). دار إحياء التراث العربی.
- جان فیلد. (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی. کویر.
- جعفر بیک زاد. (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی، خواستگاه سرمایه فکری. کار و جامعه.
- جعفر سبحانی. (۱۳۷۶). الموجز فی اصول الفقه. مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق (ع).
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۶۹). الصحاح (للجوهری). (احمد عبدالغفور عطار). دار العلم للملایین.
- حسین بروجرودی. (۱۳۸۶). جامع أحادیث الشيعة. انتشارات فرهنگ سبز.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی. (۱۴۰۰). تفسیر روح البیان. دار الفکر.
- حویزی، ابن جمعه. (۱۳۸۳). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.
- خلخالی، سید محمد مهدی. (۱۴۲۵). الحاکمیه فی الإسلام. مجمع الفکر الإسلامی.
- خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). العین. (محسن آل عصفور، ابراهیم سامرائی، و مهدی مخزومی). مؤسسه دار الهجرة.
- خوئی، حبیب‌الله بن محمد هاشم. (۱۳۹۲). منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه. انوار الهدی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. (صفوان عدنان داوودی). دار الشامیه | دار القلم.
- رشید رضا. (۱۳۷۵). تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. دار المعرفه.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر. پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن.
- رضیه بانو رضوی. (۱۴۰۰). عملکرد عوام و خواص معارض در وقوع حادثه عاشورا. تاریخنامه اسلام.
- رمضان شعبانی سارویی. (۱۳۸۴). استراتژی دفاع مردمی و تاثیر هویتی آن. مطالعات ملی.
- سید جواد ورعی. (۱۳۸۷). نقش مردم در مشروعیت حاکمیت. حکومت اسلام.
- سید رحیم ابوالحسنی. (۱۳۹۲). کارکردهای سیاسی سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی و سیاست. سیاست جهانی.
- سید قطب. (۱۳۶۰). مقابله اسلام با سرمایه‌داری و تفسیر آیات ربّا. بنیاد علوم اسلامی.
- سید مهدی سیدمحسنی باغسنگانی. (۱۴۰۲). الگوی حکمرانی مردمی بر اساس تجربه جهاد سازندگی. مطالعات میان رشته ای تمدنی انقلاب اسلامی.
- سید هادی زرقانی. (۱۳۹۸). حکمرانی خوب در دولت های محلی: تمرکز زدایی. دولت پژوهی.
- سیداحمد خاتمی. (۱۳۷۸). رسالت خواص. بوستان کتاب.
- سیف‌الله صرامی. (۱۳۹۳). حقوق مردم در حکومت از دیدگاه امام خمینی (س) با توجه به مبانی و ادله در منابع اسلامی. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أئمة عباد الدين ... (علی جلائان و دیگران) ۱۱۹

- شمس السادات زاهدی. (۱۳۹۰). از اعتماد عمومی تا اعتماد سیاسی. پژوهش های مدیریت در ایران.
- صبحی صالح. (۱۴۱۴). نهج البلاغة (صبحی صالح). مؤسسه دار الهجرة.
- طباطبائی، محمد حسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان. (هاشم رسولی و فضل الله یزدی طباطبائی). دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۹). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. (احمد حسینی اشکوری). مکتبه المرتضویه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۹). التبیان فی تفسیر القرآن. (محمد محسن آقابزرگ تهرانی و احمد حبیب عاملی). دار إحياء التراث العربی.
- عبدالکریم حائری یزدی. (۱۳۶۸). در الفوائد. دفتر انتشارات اسلامی.
- علوی عاملی. (۱۳۸۶). الحاشیه علی اصول الکافی. موسسه فرهنگی دارالحديث.
- علی کریم پور قراملکی. (۱۳۸۱). اکثریت در قرآن. علوم سیاسی.
- علی اکبر رستمی. (۱۳۸۰). جایگاه اکثریت در نگاه قرآن و دموکراسی. الهیات و حقوق دانشگاه رضوی.
- علی خانی. (۱۴۰۲). شایستگی های فرماندهان جنگ نرم در جهاد تبیین. مدیریت اسلامی.
- علی فرهمندیان. (۱۴۰۰). شرایط کام یابی جهاد تبیین. دانش ها و آموزه های قرآن و حدیث.
- علیرضا شجاعی زند. (۱۳۹۴). رویارویی اسلام و لیبرالیسم در روی آوری به دموکراسی. راهبرد.
- علیرضا صابریان. (۱۳۸۵). نقش مردم در حکومت دینی. فقه و مبانی حقوق.
- غلامرضا بصیرنیا. (۱۳۸۱). نسبت دموکراسی و مکتب های سیاسی. معارف.
- فاطمه گلابی. (۱۳۹۴). مشارکت اجتماعی و نشاط اجتماعی. جامعه شناسی کاربردی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۳۷۱). التفسیر الکبیر. (مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی). دار إحياء التراث العربی.
- فضل الله، محمدحسین. (۱۳۶۴). من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر و التوزیع.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب؛ و مرتضی زبیدی، محمد بن محمد. (۱۳۹۱). تاج العروس من جواهر القاموس. (علی شیری). دار الفکر.
- فیض الاسلام. (۱۳۶۷). ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الاسلام). سازمان چاپ و انتشارات فقیه (تالیفات فیض الاسلام).
- فیض کاشانی. (۱۳۶۴). تفسیر الصافی. مکتبه الصدر.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۸). قاموس قرآن. دار الکتب الإسلامیه.

۱۲۰ پژوهش‌نامه علمی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

قطب، سید. (۱۳۹۴). فی ظلال القرآن. دار الشروق | دار الشروق.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۸۶). تفسیر القمی. (طیب جزایری و طیب جزایری). دار الکتاب | مکتبه الهدی.

قمی مشهدی. (۱۳۹۶). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب. وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی. مؤسسه الطبع و النشر.

کاظم قاضی زاده. (۱۳۸۷). اعتبار رأی اکثریت. بازتاب اندیشه.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). أصول کافی. (محمود کابچی، هاشم رسولی و جواد مصطفوی، مترجمان). کتابفروشی علمیه اسلامیة.

لیلا خدابخش. (۱۴۰۱). الزامات راهبردی تحقق فريضه جهاد تبیین. راهبرد سیاسی.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار. دار إحياء التراث العربی.

محسن رفیق دوست. (۱۳۶۱). نقش مردم در جنگ تعیین کننده بود. جهاد مهر.

محمد بن حسن طوسی. (۱۳۵۶). الفهرست. بحر العلوم.

محمد تولایی. (۱۳۸۷). دکترین صحنه عملیات دفاع مردمی. مطالعات بسیج.

محمد رشاد. (۱۳۶۷). اصول فقه. اقبال.

محمد رضا حکیمی. (۱۳۸۰). الحیة. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

محمد موسوی خلخالی. (۱۳۶۷). حاکمیت در اسلام. آفاق.

محمد رضا مظفر. (۱۳۹۵). اصول الفقه. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

محمد هادی معرفت. (۱۳۷۸). جامعه مدنی. تمهید.

محمد هادی معرفت. (۱۳۷۷). ولایت فقیه. تمهید.

مرتضی مطهری. (۱۳۹۵). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. صدرا.

مریم شریفیان ثانی. (۱۳۸۰). سرمایه اجتماعی: مفاهیم اصلی و چارچوب نظری. رفاه اجتماعی.

مصطفی اجتهادی. (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی. پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی.

مصطفی ازکیا. (۱۳۸۰). بررسی رابطه بین اعتماد و مشارکت اجتماعی در نواحی روستایی شهر کاشان. نامه علوم اجتماعی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۵). بیست گفتار. صدرا.

مغنیه، محمد جواد. (۱۳۷۸). تفسیر کاشف. (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. شعبه خراسان، موسی دانش، مترجم). بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام) | هدف.

بررسی تحلیلی تعارض روایت «أئمة عبادُ الدِّینِ ... (علی جلائیان و دیگران) ۱۲۱

منصور میراحمدی. (۱۴۰۲). وقف و مشارکت در حکمرانی مردمی. پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه.

موسوی اردبیلی. (۱۳۹۴). همپای انقلاب. دانشگاه مفید.

هانتینگتون. (۱۳۷۰). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی. (محسن ثلاثی، مترجم). علم.

هروز قلیچ‌لی. (۱۳۹۸). مدیریت دانش. سمت.

وهبه مصطفی زحیلی. (۱۳۷۶). اصول الفقه الاسلامی. احسان.

<https://farsi.khamenei.ir/>

Bourdieu, P. (1983). The Forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (pp. 241-258). New York: Greenwood Press.

Creighton, J. (2005). The public participation handbook: Making better decisions through citizen involvement. San Francisco: Jossey-Bass.

Lerner, D. (1964). The passing of traditional society. New York: The Macmillan Company.

Hou, J., Walsh, P. P., & Zhang, J. (2015). The dynamics of human development index. The Social Science Journal, 52(3), 331-347.

Pollach, I. (2021). The diffusion of management fads: A popularization perspective. Journal of Management History, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/JMH-11-2020-0072>